

JOXE AZURMENDI

*Euskarazko saioa
XX. mendean*

1978tik aurrera saioari buruz ihardun nuen urte batzuk eskola ematen EUTGn. Oroimenez eta orduko paper zaharren batzuek bakarrik balia nindeke orain funtsean, ikerketa handiagoetarako ez dago betarik. Izan ere, dedikazio handiagoa eskatuko lukeena, eta merezio lukeena, iruditzen zait gaia bera. 1983an utzi egin nuen zeregin hori: lan hau, hortaz, gaia definitiboki utzitakoarena izango da. “Memoria atzeratu” bat, lan postumo bat, nahi baduzue. Garbi uzten dut hasieratik.

Ez noa ikerketa berritan sartzera. Material zaharrak biltzera eta irakurketa berriago batzuekin osatzera bakarrik.

Irakurtzen, egia da, ahal dudan guztia, jarraitu dut gero ere irakurtzen. Baina, lehenengo: oraingo nire ofizioan, euskal gauzeekin ez daukat zerikusirik; beraz, ez dut sentitzen profesionalki obligaziorik ere, produzitzen denaren kontrol bat eta ezagutza justiziazko bat edukitzeko.

Gaurko nire euskal irakurketak ez dira izaten sistematikoak, nahi dudana edo halabeharrez eskuetara datorkidana irakurri ohi dut, beste gabe, eta ez azter edo ikertzaile izpirituz. Asti-pasako edo denbora libreetako irakurraldien isladarena beste baliorik ez dute izango, hemen aipatuko diren edo aipatu beharko ziren eta ez diren adibideek. Ez da izango “euskal saioaren” errepresentatiboa: gehienez ere nire irakurketena, akaso. Bigarren: behin erabaki nuen, literaturan eta literarioen gerretan ez berriro sartzea. Eta orain ere ez naiz sartuko alde espezifikoko horretatik ezertan. Alegia, saioaren azterketa formalak, estilistikoak, etab., egin zitezkeen. Koldo Mitxelena-ren saioa, Txillardegiren, Rikardo-ren, nola egoten diren eskuarki estrukturatuak. Bakoitzaren baliapideak (estilistikoak, etab.). Egin ere egin izaten nituen kontrastapen horiek lehenago, eta argigarriak izaten dira, autoreak mezua nola distribuitzen duen atzemateko, eta han-hemen azentuak non bere mezuan. Hemen holakorik ez alferrik itxaron.

Azkerketa sistematikorik ez dut egingo. Azterketa propioki literarioa, ez bakarrik ezingo da sakondu, baina espreski ez da nahi sakondu.

Aztenik: denok ados egon gindezke, zeruko izarren kontenplazioak, esaterako, leku oso txikia eta inportantzia txikiagoa duela Txillardegiren saio gintza jorian. Halere niri justu horixe interesatuko zait. Edozeinek badakiena, edozein eskuliburutan badagoena aspaldi, ez zait interesatuko. Adibidez, Hiriart Urruty edo Etxepareren informazio “objektiboa” bilatzen duenak, irakurtzea dauka Lafitte. Lafitte-n ezagutza suposatuz, nik, modu subjektiboan, ezezik, guziz subjektibistan nahi dut libre aritu.

Hau ez dela, alegia, euskal saioaren ikerketa bat: saio bat da euskal saioaz, ipuin bat agian.

Aurre-ohar historiko gisa

Ezkuzabaltsu jokatu gero, euskaraz beharbada gehien-gehiena saioa dago literaturan: hasi Axular-ekin, Tartas, Kardaberaz, etab. Gerriko-k “saiakera”

deritzo bere obrari. Eskrupuloso jokatu, aldiz, Montaigne-ren zentzuan, posible da oso saio gutxirekin geratzea. Historian, saiorik saioena sentido historikoan eta tradizionalan, gaien aukeran zein trataeran, zalantza gabe Jusef Egiategi da, 1785eko Filosofo Huskaldunaren Ekheia-z (konpara gaien zerrenda Montaigne beragandik hasi eta zeinahi saio gile moralista ikustraturekin). Niri zailegia egiten zait aztertze eta, gainera, gaurko gaiaren eremutik landa geratzen da eskerrik. XX. mendean Txillardegiren *Huntaz eta Hartaz*, Gil Bera, beste gutxiren batzuk apika. Ezustekoren bat egotea ere baliteke. “Ainsi, lecteur, je suis moy-mesmes la matiere de mon livre”, argitu du Montaigne-k bere obraren aurkezpenean. Gandiaga poetaren *Denbora galdu alde* saio bihur daiteke horrela, “un livre de bonne foy” hori ere. (Nondik atera da, saioak prosazkoa izan “behar” omen duelakoa?). “Je veus qu’on m’y voie en ma façon simple, naturelle et ordinaire, sans contantion et artifice: car c’est moy que je peins”. Larrugorritan biluztu barrendik nahi du Gandiaga-k ere. Baina, historiak historia, iluna dago saioaren kontzeptua.

Praxian ere, euskal saioa orohar deforma izan da. Nahasia (gogoeta-estudio-dibulgazio-polemika), interes diferente askotxoren korapilo-korapiloan egon da eta, rigoroski literarioak, seguru ezin zuela aurreneko xedea izan. Ez da izan aski librea. Aski subjektiboa, pertsonala. Euskal saio gileak zaila izan du bere egoeran, ‘je ne m’y suis proposé aucune fin, que domestique et privée’ deliberatu ahal izatea. Adibide on bat, obra hori saioa iruditzen bait zait, Peru Abarka izan liteke (jarraiko Duvoisin-en Laborantzako liburua-rekin, etab.). Beste edonongoa baino hagitx ere gehiago, euskal saioa jenero mixtoa izan da. Maiz ez dakigu nola klasifikatu ere.

Saioaren bizimodua, lehenik, denborak edo koitunturak egon da kondizionatua. Gerra aurrekoa eta ondokoa berezi ohi ditugu mende honetan. Denborarekin, euskararen eta euskal literaturaren momentua kondizionatzen zuen guztia uler bedi aldian-aldian. Gero, eta bortizki, publikazio medioak egon da kondizionatua: egunkari edo astekariko

artikuluia izan, aldizkarikoa, kolaborantza bat elkarlaneko liburuan ala liburu osoa, eta liburuen artean ere diferentziak daude, zein argitaletxe edo zein sailtarako idatzi, edo zein sariketatarako apailatu orriak. Izan ere, orain euskaraz problemarik ez dagoela, esaten da, idazten den gutzia publikatzeko. Egia izan liteke beste jenero batzuentzat: saioarentzat ez du balio. Are gutxiago balio zuen lehen. Idazten duenak, publikatu egin nahi izaten bait du, saioa beti asko baldintzatu du, norako idazten den. Sekula ez da berdin izan Lur Editorialaren “Hastapenak” sailerako idatzi, ala Herri Gogoa-ren “Irakur Sail / Saiakera”rako, Gero-rako, Jakin-erako, UEUrako; artikuluetan, ez da berdin idazten oraintxe bertan Jakin-erako eta Larrun-erako, adibidez, gutxiago Egin-erako eta Deia-rako. Eta honetaz ari garenez: euskal saioaren ikusmuga orokor ziur samar bat edukitzea ezintzen duen arazo bat (klasifikazioak eta ere garantia piska batekin egin ahal izateko), aldizkari askoren gure ezezagutza da. Azterketa monografiko horien faltan, ez da posible, azalpen literario-historikoa ezezik, euskal errealitateari dagokion moduko saioaren kontzeptu mugaketarik ere xedatzea, haren marku errealean, espazioaren, edukinen arabera.

Esango nuke grosso modo gerra aurreko saioan, batetik, ezaugarri tradizionalak antzematen direla; gerra ostean indartuagoko den saioaren hastapenak, bestetik. Batetik, erlijioaren pisua (K. Basabe, etab.), publiko nekazari bati begiratzko saio informatibo utilitarioa (XIX. mendetik jarraitua: Abbadie kalonjea, Kirikiño apurtxo bat, Etcheberry, Gallastegi), orduko tipikoak diren “euskal gaiak”. Baina nik neuk oso gutxi eta gaizki baino ez dut ezagutzen gerra aurreko saio hori, zentzurik materialenean ere: hainbat orduko aldizkari, liburu eta liburuska neure begiekin ikusi ahal izatera ere inoiz ez naiz iritsi eta. Halere gutxienez saio-landuketa berri batzuk seinatzea merezi luke agian, konkista nahiko interesgarriak izan direlako euskaraz:

—*Literatur kritika eta azterketa*-ko saioa: Orixe (Eusko Olerkiaz), J.K. Gerra, Labayen, etab.

—“*Eusko*” zientzia: Barandiaran (Eusko Mitologia, Lehen Gizona), Aranzadi (Euskalerriko triku-arriak), etab., edo folkloreakoak.

—*Saio periodistikoa*, agian Iparraldean hobeto landua Hegoan baino, hemen bezalaxe han ere ikerketa baten zain oraindik.

—*Bidai-saioa*: J. Etxepare, Lizardi...

Saio zientifiko edo teknikokoak agian aitzindari bat Etxaide-ren “Telefonoaren sortze eta aurrerapena”n aitor lezake, berez konferentzia bat izan arren Donostia-ko Salón Novedades-en (ik. Y. Etxaide, *Etxaide Jauna*, 1986, 262-266).

Franco hil arte bereziki, gerra osteko saioak denboraldi bereko aldizkari eta liburugintzaren historia berbera egin du: haien gorak goratu du, h.d., aldizkarigintzaren historia berbera egin du: haien gorak goratu du, h.d., aldizkarigintzaren gorak 50. urteetan (*Eusko Gogoa*, Egan, *Anaitasuna*, *Zeruko Argia*, *Jakin*, etab.); liburugintzarenak 70.etan. 1970 inguruan argitaletxe mordo bat eratu bait da, jeneralean idazleek berek eraikiak lagunartean. Oker ez banago 72an iristen da euskara liburu bat asteko ekoiztera. Liburugintza honi begira esan ohi zen batez ere (liburu tipoagatik) 70 aldera saioaren *boom* bat egon zela euskaraz, gero bapatean (demokrazian!) hiltzeko. Eta egon ere ez dago oso oker esana. Demokrazia pentsamendu askatasuna baldin bada, askatasunak on haundirik ez dio egin pentsamendu saioari euskaraz.

Historiarik propioki egitera sartu gabe, ohartxo pare bat gerra ondoko saioaz orokorki. Hasteko, 1) gerra ondoko literatura guztiaren patua jasan duela: ez da kasualitatea, *Unamuno eta Abendats* edo *Huntaz eta Hartaz* erbestean agertu izatea (hein batean baita sortu ere). 2) Ez da izan kasualitatea, aurrenik aldizkarietan aurkitu badu lekurik haundiena. 3) 70 ondoko saio liburuaz badago marka pare bat seinatatzeko: a) gehienbat ideologikoa eta —zuzen ala zeharka— polemikotsua izan zen; b) “marxismo”aren ingurukoa asko; c) autore gazteek egina, askotan ikasleak zirenak, eta hein haundi batean Unibertsitate estranjeroetan zebiltzanak hain zuzen; d) saioa inoiz euskarara itzuli den aldi bakarra

izan liteke hori gure historia guzian, orduko interesaren seinale (Marx, Engels, Dobb, Fanon, Nemmi, Lévi-Strauss, Russell, etab.). Franco-ren heriotzarekin debate ideologikoa gutxitu egin da; politikoa (egunerokoa, pragmatikoa) prentsara pasa da eta, bide batez, erdarara. Saioa berriro espazio jakin bat gabe geratu da: sintoma nahiko esanahitsu bat, argialetxeek oraintxe arte saio sailik eduki ere ez egitea da, edo konjelatuta edukitzea. "Irun Sari"etatik beretatik borratu egin zen, gero sartu dute atzera urte biz baterako. Euskarazko argitalbide normaletan gaur-egun saioa ezin da publikatu.

1970-1975 artean, aldizkarietako mugimendua utzirik, honelako zerrenda kausi liteke euskarazko liburugintzan: Azurmendi, J., *Hizkuntza, etnia eta marxismoa*, 1971; Kolakowski (J. Arregi-rekin), 1972; *Kultura proletarioaz*, 1973; *Iraultza sobietarra eta literatura*, 1975. DOBB, M., *Sozialismoaren frogantzak*, 1971. Fanon, F., *Afrikar iraultzaren alde*, 1970. Garate, G., *Marxen marxismoa*, 1971; *Marx eta nazioa*, 1972; *Marxen ondoko errebisionismoa: Rosa Luxemburg, Leninen bizitza*, 1974. Garate, R., *Lanaren antropologia*, 1973. Hikmet, N., *Lau gartzelak*, 1971 (poesia). Irala, A., *Bat bitan banatzen da*, 1975. Iztueta, P-Apalategi, J., *Marxismoa eta nazionalarazoa Euskal Herrian*, 1974. Lenin, *Estadia eta iraultza*, 1973. Madariaga, J., *Ekai-Arauketa dialektikorrari buruz*, 1971. Marx-Engels, *Komunista Alderdiaren Agiria*, 1971; *Lan alokatua eta kapitala*, 1971; *Sozialismoaren aurrerabidea utopiatik zientziara*, 1972; *Alderdi Komunistaren Manifestua*, 1974. Memmi, A., *Kolonizatuaren ezagugarria*, 1974. Mendiguren, X., *Europako ezker berria*, 1972. Muxika, L.M., *Gizartea eta parasozialismoa*, 1975. Pagola, M., *Marx eta erlijioa*, 1971. Torrealdai, J.M., *Iraultzaz*, 1973. Ugalde, M., *Langileria historian zehar*, 1971.

Haizeak, ikusten da, nondik ematen zuten.

Aurre-ohar metodiko gisa

Interesgarria izan liteke, XX. mendeko saio multzoaren ideia bat egiteko, UZEIn "Egungo

euskararen bilketa-lan sistematiko"rako (EEBS) egin diren sailkapenetan, saioari testu-hitz kopurutan zer parte dagokion ikustea, cfr. Jakin 54 (1989) 224. Haiek hitzak zenbatu dituzte, lexiko hustuketarako ari direnez. Handik aterea dago hemen, orria batuz beste 200 hitzekoa suposatuz, orrialdeen kopurua. UZEIkoek beren sailkapenetan hala egin dutenez gero, saio-aldizkariako testua (orriak) eta saiakerakoa berezi egiten ditugu lehenengo. Astekari edo hamaboskariako kazeta testua ez dago sail horietan barneratuta. Urtez-urte, ondoko produkzio emaitzak lortzen dira orohar XX. mendeko euskal saio gintzan:

Epeak	Saio-aldizk. N.	Saiekera N.	Guztira or.
1900-1939	8.000	4.000	12.000
1940-1968	17.000	11.000	28.000
1969-1987	40.000	87.000	127.000

Batez ere beste kontzeptuekin alderatuta, hemen egingo ez duguna, EEBSeko taulak adierazkorrik dira. Saiorik ez dagoela, entzun ohi dugu. Taulaon arabera, prosa estriktoki literarioaren alboan, saiakerazkoa litzateke bigarren gehien produzitu izan duguna mendean. Aldizkariako saioa kontatuz (kazetakoa gabe), are bera genuke gerraz gero lehena. Hura gabe ere bai 1968-1987 bitartean, literatur prosaren dexente goitik, eta aisa ikasliburuak gehi haur/gazte-literatura dena batera baino ere gehiago. Beharbada euskal saioaren azterketarako bide zabal bai hortik har liteke, inork azterketa exhaustiborik —edo, apalkiago, justiziazko samarrik bederen— nahi baleza egin. Ez da nire burujopea.

Kantitatean ez eta, ez bedi itxaron, kalitatean edo saioaren kontzeptuan nahi dudarik estriktokoago jokatu. Batere ez. Saioaren kontzeptua mugakaitza bada, sailkapen askok barregarria ematen du (ez dakigu zer arraio nahi duen sailkatu). "Hay ensayos de *exposición de ideas*, ensayos de *crítica* de cualquier aspecto de la cultura y ensayos de *creación*" (I. Martín Duque - M. Fernández Cuesta). Hobeagoxeak diruditeanean ere, sailkapenok ez dirudite jeneralean probetxu haundikoak, guretzat

behintzat: John M. Berdan-ek saio aforistikoa, sistematikoa eta familiarra, berezi ditu. Sailkapen hirukoitzak maite dituzte horiek nonbait eta badago hiruzale gehiago. Edward E. Hale-k libreago jokatzea erabaki du: alde batetik prototipoak berezten ditu, historikoak, eta tipoak oraingo praxian; tipoen artean berriro azpiberezten digu mota pila bat. (“There are several types of essay: among them are *observations...*, the *familiar essay...*, the *scientific essay...*, the *philosophic or reflective essay*”, etab., ez dakit zenbat). Gero dago, saioak historia nahiko desberdina izan duela Frantzia-n eta Ingalaterra-n, esaterako (Espainia historia historiarik ere ez), eta eredu diferenteak sortu dituztela toki eta garai-baldintzen arabera.

Montaigne-ren saio solte pausatuei, eruditoei, Ingalaterra-n Bacon-en gogoetazko saiotxo arinak jarraitu zaizkio (Egiategi-k, nondibait, hura gogoratzen dit), gero Locke-ren eta Hume-ren traktatu filosofiko tramankuluak; Frantzia-n Voltaire-n erudizio-entziklopedia erraldoiak lehenengo, Pascal-en saio prentsara eraman du, Pope-k bertsoetara poeman, etab. Beharbada sustrai frantseseko eta sustrai ingleseko tipoak berezi ahal izango lirake horregatik (H. Grimm, cfr. B. Berger).

Saioaren estatuto literarioa, uste dut, beti egon dela inseguru. Gertatzen dena da, inglesezi ez zaiela ezer pasatzen, Bacon literaturatik kentzen bazaie: filosofian kokatzen dute. Baina frantsesei Montaigne

bere literaturarik desterratzea ez da izango erraza. Zalantzaon islada polita Aguiar e Silva-ren esplikazioak dirudi (*Teoría de la literatura*, 1972, 34; eta ik. daitezke Kayser, etab.): “Algunas obras ocupan una posición ambigua, participando del estatuto de la existencia literaria, pero no de manera total y pura (...). Son obras que, por decirlo así, usan máscaras literarias. Están en este caso la biografía, el ensayo, las memorias, por ejemplo”... Arazo hau ateratzen denean, Goya-ren Kapritxoetako 60.az oroitzen naiz, *Ensayos*, sorginkeriako lehen ikastaldia. Marrazki eskizoa errotuloak adierazten duenez: “Ensayo de Brujas primerizas de primer abuelo y con temor se prueban para trabajar”. Irudian: Aker Haundia —“Gran Cabrón”—, bi katu, burezurra, pitxar antzeko zerbait edo, ez dut ongi ezagutzen, etab., eta bi andre biluzik, ximurra bat eta bestea gaztea, “entseiuak” egiten hain zuzen sorginkeriakoak. Handik zer atera litekeen, ez da somatzen. Apenas behintzat ezer onik. Saioa erraz bihurtzen da abentura diaboliko piska bat. Arbitrariora, subjektiboa. Kontrolaezina. Dr. Johnson-en hauxe da beti aipatu ohi den saioaren definizioetako bat: “a loose sally of the mind; an irregular indigested piece”. Ez du arau finkorik. Dena dela, arazo honetan alferrik ez jarraitzeko, nahi duenak ikus bitza, orientazio gisa, euskaraz bakarrik: Txillardegi, “Saiakera eta hizkuntzen pizkundea”, in: *Jakin 2* (1970) *Salvatore Mitxelena*, 55-64. Ugalde, M., “Literatur-motak mugatu nahiaz asmo batzuk”, in: *Euskera* 19 (1974) 301-302. Zarate, M., “J. Intxausti eta saioaren espirala”, in: *Euskal literatura I*, 1977, 87 eta hur. “Saioa dela eta euskal literaturan”, *Egin* 1978, azaroak 19.

Besteak beste, euskal saioa bakarrik inguratzeko helburuz, bi sailkapen elkar-osagarri eginez, beharbada gehientzua biltzeko eta sailkatzeko moduan ibil gindezke: tipoak batetik formalki eta bestetik materialki sailkatuz alegia. Formalki diodanean, ez dut ulertzen gaia tratatzeko moldea (saio psikologikoa, poetikoa, deskribatzailea, etab.), baizik sinple-sinpleki publikazioaren forma. Mediaoa.

Euskaraz behinipehin, saioaren nolakoa izateko, bere inportantzia bait du, non izateak publikatua, eta hizkuntza guztietan nik uste, azken finean. Ez diot saioaren ongia ala gaizkia, baizik tankera elementala. Tipoa. (Ongiak eta gaizkiak tipo guztietan kabitzen dira gero). Baina egunkarian idatzi saiotxo bat (halako irakurle tipoarentzat, beraz), ala hiru-hilabetekarian, etab., ez da tipo berdineko saioa bururatzen, esan bezala. Hobeago baten zain, eskema probisorio hau proposatzen dut, erosotasunaren kariaz, guk eduki daukagun materiala sailkatzeko praktikoa izan daitekeelakoan:

Liburua: 1. Traktatua

2. Saio monografikoa

3. Saio-sorta

Bilduma: 1. Gai bakarreko saio jarraituak

2. Gai desberdinetako saio solteak

Artikulua: 1. Kazetakoa

2. Aldizkarikoa

Traktatua da, adibidez, Aita Luis Villasante-ren *Kristau Fedea*, 1986. Traktatu ia eredu zko bat edonondik: txukun planteatua, ongi eramana gaia eta zuzen arrazoitua, ongi banatuak arazoak, dokumentatua oin-oharrez, gehiegikeria gabe. Lan teorikoa, dibulgazio mailan emana (autoreak berak deritzenez: dibulgazio franko tekniko, gehituko nuke nik benetan “serioski egina, halere”. Autoreak berak adierazten du nolabait hau “Fedeari buruzko teologi-traktatua” dugula. Berdin epaituko nituzke Orixe-ren *Jainkoaren billa*, Zabaleta/Gaztañaga-ren *Jainkoaren erria edo eliz-misterioa*, L.M. Mujikaren *Sistema filosofikoak*.

Saio monografiko-tzat hainbat dibulgazio arrunteko edo ez hain arrunteko azalpen har liteke, etorkian ikerketa zorrotzen emaitzak izanik erementuraz: J.M. Barandiran-en *Euskalerriko leengizona*, 1934, adibidez, gerra aurrean; edo gero Yon Etxaide-ren *Amasei seme Euskalerriko*, 1958, guretzat inportantea izan zena sarrera bezala euskal literaturan. Nik uste dut hemen sartzen dirala I.

Sarasola-ren *Literaturaren historia*, J. Landa-ren *Gerraondoko poesiaren historia*, P. Urkizu-ren teatro azterketak, *Literatura eta kritika*, etc. M. Lasa: *Novela berria Hego Amerikan*. Al dakit zenbat.

Saio-sorta: esaterako, erakusgarri ebidente bat, *Marginalia*, 1988, Sarrionaindia. Uste dut saio-sorta (liburua) eta saio-bilduma bereztea zinez komeni dela. Saio-sorta da Txillardegiren *Huntaz eta Hartaz*, bilduma da beraren *Euskal Herritikerdal herrietara*, 1978. Izendapenak ez dakit egoki asmatuak egongo ote diren, ez dit axola ere. Sortan, liburuan argitaratzeko pentsatu diren saioak (beste planteamendu batez, hortakoz, alde zurretik) ipiniko nituzke; bilduman, berez argitalpen periodikoren baterako pentsatuak, eskuarki horietan publikatu ere eginak eta gero liburuan ezarriak. Diferentzia absoluturik ez dut markatu nahi (Etxepare-ren *Buruxkak*-etan bietarik dago), baina proiektu bera ez da berdina idazten libururako (euskaraz, gainera, jakinez, ia seguru, urte batzuen buruan bakarrik ahal izango dela liburua saio horiekin publikatu), ala aldizkarirako, kazetarako. *Huntaz eta Hartaz* 1965ean argitara da: hango azkeneko saioa "Marilyn'ek bere burua hil du" da ("berriki... horixe izan zan eguneko berria"); Marilyn-ek, ordea, 1962ko abuztuan egin zuen bere buruaz beste. Euskal idazleak ondo ezagutzen ditu miseria horiek. Esklabu da. Beraz, purismoen kontrario izango nintzateke. P. Urkizu-ri irakurtzen diot oraintxe P. Lafitte-ren saioei *Euskal literaturaz* (1990) Aitzin Solasean, egoki asko erreparatua: "Irakurlea nolako idazlana halako. Hau zen, noski, PLk ongi menderatzen zuen errefraua. Batzuetan, kazeta lanetan, esate baterako, modu erraz eta arin batean aurkeztuko digu gaia, emango liburu edo ospakizun baten berri. Bestetan irratirako prestatua izango da lana, ahozkotasanaren freskura mantentzen duelarik. Noski, holakoetan batipat entzule edo irakurle xumeak ditu gogoan. Zenbait aldiz, ordea, Donostiako entzulea, edo JAKIN, FLVeko irakurlearentzat ari denean, edota Euskaltzaindiko Arrera-solasen batean ari zaigunean, bere irkaitza, dotorea, erudizioa

nabarmenak dira. Tokian tokikoa, beraz, gaiaren eta helburuaren arabera oratzen du solasa PLk".

Bilduma-k daukana, antolijaren bigarren existentzia da, bere abantaila eta desabantailekin (inoiz ez da originala eta, beraz, rigoroski, ezin kontsideratuko litzateke propioki tipo bat). Alegia, bildumako materia, berez, hurrengo atalean aipatzen diren artikulua izaten dira: beren medio natural iheskorretik atereak, ordea, liburu iraupena, eta medio hartako ingurumari bizirik (informatiboa, ideologikoa, etab.) testuinguru propio autonomo batera. Zer nahi duzu: honetan ere gure historia errealarari obedituko nioke nik. Demagun, izan ere, saio batean esakun hauxe: "Mesfida gaitzen bere burua 'zientifikotzat' izanik, gaintzeko guziak kondentzen dituztenez". Zein datorkizue burura? Zein da, bere buruari zientifikoa eritziz, kondentzen dabilena ezker-eskuin besteak? Ez dago, Rikardo Arregi-ren esaldi hori berdina har lezakeenik, orain irakurririk eta 1968ko abuztuan; liburu batean kausiturik ala postak etxeratu dizun astekarian (aldizkari bereko beste orrietan sozialismoaren baitako katramilez informazioa dagoela), etab. Baina guk Rikardo-ren saiora liburu bidez daukagu sarbide. Eskrupulosoak izatekotan, bildumak, seguruenik, autoreak berak egin izanez gero bakarrik, legitimatuko ginduzke, hori saio tipo berezizat hartzera. Nolanahi ere eskrupuloek hemen gutxi penatzen gaituzte. Gai bakarreko ala gai desberdinetako saioen bilduma izatea bakarrik bereziko dugu.

Artikulu eta saioa, traktatulari eta kritikoki batzuek, berezi egin nahi izaten dituzte (G. Haas-ek eta B. Berger-ek, adibidez), arrazoi frankorekin, aitor daitekeenez. Hemengo praxian (gaztelaniaz ere, alegia) ez da egin ohi berezizko hori eta nik ere ez dut egingo. Halere, aitortu behar, beste xeblekeria bat gertatu zait hemen: beti praktikotasunaren kariatz, liburuetatik hartuko ditut aipatzeko artikulua, saio bildumetatik alegia. Irakurle interesatuak errazago lokalizatuko dituelakoan.

Esandakoaren arabera, tipo bakoitzeko adibide

bana hautatuko dut komentatzeko. Hautapenak, ez historia, ez kontzeptuaren hurbilketa eta ez maisu ereduaren antologiaren bat egiteko xedeari segitzen dio. Tipoak exenplu konkretuetan erakusteari baino ez. Hona hemen eskema, tipo bakoitzeko bere adibidearekin, berehalaxe komentatzeko:

1. Saio-liburua:

Traktatua: *Lanaren antropologia*, R. Garate
 Monografikoa: *Unamuno ta Abendats*, S. Mitxelena

Sorta: *Huntaz eta Hartaz*, Txillardegia

2. Saio-bilduma:

Gai bakarrekota: *Gizarte-auzia*, J. Eguzkitza
 Gai Desberdinetakoa: *Buruxkak*, J. Etxepare

3. Artikulu-saioa:

Kazetakoa: *Mintzaira, Aurpegia: Gizon*, J. Hiriart-Urruty

Aldizkarikoa: *Rikardo Arregi*, R. Arregi

Abisatzen dut, tipologia formal hau, XX. mendeko saio produkzioaren ideia bat emateko, ezaski dela arras, saio tipoen osagarri materiala gabe. Baina hori aparte dago egin beharra. Zati bitan.

Gandor harroak piska bat beheitzeko, gure "aberastasun" handietan sartu aurretik, hona hemen Lafitte-k nola ikusten zuen euskal saioaren panorama XX. mendean, *boom* zelakoaren erdi-erdian: "Euskarazko entsegu egile guti. Aipa ditzazkegu halere Etxepare medikua, Jon Echaide, Luis Michelena, Etienne Salaberry, Txillardegia, Iñurritza [Salbatore Mitxelena], Villasante, Azurmendi, Aita Zabala, Aita Inchausti, eta *Kardaberaz, Jakin, Ipar, Etor, Gero, Auñamendi* edo *Itxaropena* bildumak hazten dituzten hainbertze idazle" ("Mende huntako euskaldun idazleen pentsa-bideak", Donostia-n 73-III-21 eman hitzaldia, in: *Kardaberaz* 3, 1974, 81).

Saio-tipoak formalki

Esan beharrik ez egon arren, azpimarratu egin nahi nuke, ez noala entseiatzera liburuaren, eta gutxiago autorearen eta haien obren, iruzkin sistematiko samar samarrenik ere. Justifikatzen ere ez naizela ibiliko, zergatik hobetsi dudan bat, ez bestea. Gai desberdinetako saio-sortan zein bilduman, saio bana hartuko dut komentatzeko, besteak utziz. Etxepare eta Txillardegia dira horiek: baten solas antiplatoniko batez amodioaz (Etxepare) eta bestearen gauaren meditazio antikantianoaz, interesatuko naiz bakarrik, ingurutik baino ez hori ere. Esan nahi dut, interes-puntu guziz partikular eta agian bigarrentiar batetik lotuko natzailea arazoei. Halere, koherentzia apur batez iharduteko solasean, autoreon arteko loturak, ez litzateke zaila, marraztea, espreski nabarmentzera eta horiek desarroilatzen ez naizen arren emango: gizatasunaren arazoa eta euskalduntasunaren arazoa (R. Garate, S. Mitxelena); lanaren eta gizartearen auziak: Marx-en alde bat, aurka bestea (R. Garate, J. Eguzkitza); kazetal saioa, eskuin bila (J. Hiriart-Urruty), ezker bila (R. Arregi), biak euskal gizarte kraskatuari atxekiak. Esan bezala, Etxepare eta Txillardegia tradizio filosofikoaren koordinadeetan kontsideratuko ditut. Sarreratxo honekin aski, nik uste, beste gabe lantzeetara goaz.

1. Traktatua

R. Garate, *Lanaren antropologia*, Gero, Bilbo 1973

Titulu osoa hobeto hau da bere azpigituluarekin: "Lanaren antropologia: Gizona lanaren aurrean, Akinoko Tomasen eta K. Marxen arabera, eta Freudena, Marcuserena, Althusserena eta besteren ikusmoldeekin gonbaratuaz".

Tamal haundia da, traktatu honen bigarren partearen gero inoiz publikatu ez izana. Horregatixe ere, torso geratutako lan honek, gure desarroilo zail jarraihautsiaren sinbolo gisa gutxienez merezi du oroipen bat. Iraskasle gaian adituaren eta euskaltzale esku-eder apartaren lankidetzak egin zuen posible, niretzat adierazpen teknikoaren saioan saiorik lortu netakoa

izan genuena. Inor gutxik atera dio zientziari euskaraz Dionisio Amundarain-ek esku gozo paregabe bezalako musikarik inoiz. Baina, saioaren porrot orokorrean, lankidetzaz saiook ere ez dute jarraipenik izan. Beste batzuk: Zabaleta/Gaztañagaren *Jainkoaren erria*, 1967, Iralaren *Bat bitan banatzen da*, 1975, etab. izan ziren, jarraipen galduko proiektuak denak.

Lanaren antropologia traktatu filosofiko bat da, giza ekintzaren eta —herstukiago lanaren sentidoa argitu nahiz. Ia gehiago kulturaren filosofia bat orokorki, lehen liburuki hau behintzat. Tituluak “antropologia” agintzen du, baina antropologia modu anitz bada jagoitik eta, honoko hau filosofikotzat jo beharko da. Parte haundia psikoanalisiak hartzen du. Zein ikusmolderekin ezbaian azalduko den liburuan autorearen pentsamolde propioa, sarreran ematen da aditzera: bada hor autore dozena bat, kolore franko

desberdinetakoak, denak halere biziki modernoak (batzuen modernotasuna bizkitartean higituxea dateke urte gutxian): “ez dugu dudarik, beraz, eskaintzen dugun azterketak gaurkotasun usainik izanen duela (...). Gaur gaurko antropologia tankeratu nahi izan dugu”. Piska bat harritzen du, orduan, azalpenean jarraituko diren bi maisu gorenak, bikote ezkongaitz samarra lirudikeela aparte, zeintzu bai eta justu San Tomas Akinokoa eta San Karlo Marx bera izango ditugula. Harrimen piska hori bapaten harrimen puska bihurtzen da: “Akinoko Tomas eta Karl Marx ahaide, eta hurbileko gainera, direlakoak lasaitzen gaitu”. Arrazoiak apika ez gaitu harrituko gutxiago: “Batak eta besteak, hain zuzen, Aristoteles-engan egin dute topo elkarrekin”. Eta zer? Liburu barruan ikusiko da.

Guzti hori, ez da hemen, eztabaidatzeko tokia. Halako bi iturri eta inspiraziotatik sintesi bat lortu nahi izateak, nahitaez eman behar du problematikoa

(gehiago 70 aldeko Euskal Herrian), zalantzarria, are bati baino gehiagori ezinezkoa eta absurdua. Neuk ez nioke asmoari bidegabekoa eritziko a priori. Eklektizismoak fama txarra zuen lehenago filosofian (“piltzarrerria”: Hegel). Sistema orohartzaileak, dogmatismoak, akabatu zirenetik, aurki bera da, geratzen den posibilitate onesto bakarra. Alegia, norbait Marx-engan inspiratzen bada, seguruenik ez da maiz gertatuko, bere pentsamenduaren osagarri bila San Toma-rengana jotzea. Baina herri honetan bada San Toma-rengan inspiratzen den zenbait jende bere filosofian eta, lanaren gogoeta bat egin nahita hain zuzen, gauzarik lauena dirudi, horiek Marx-engan osagarri eta konplementu bilatzea. R. Garate-k formulatu duen drastikotasunez, txokagarria ager liteke. Baina horixe nahi nuen birreskuratu: aparte nolakoxea lortuko zukeen Garate-k bere sintesia (nola sentitzen den bigarren liburukiaren falta!), badago tradizio bat euskal pentsamendu gero, marxismoa hein batean beregandu nahi izan duena. Ezker sozial kristau ireki bat, interesgarri askoa (Arizmendiarieta eta euskal kooperatibismo arizmenditarra, esaterako, jatorrizko bere inspirazioan behintzat. Berdin, Rikardo Arregi, etab.). Pentsamendu hau ez da izan euskal saioaren eragilerik ahulena hain zuzen joandako urteotan. Merezi luke ikerketa bat.

Hori, nolana ere, Marx-en irakurketa “humanista” batez bakarrik da posible. Gehienok hemen era humanista batean irakurri izan dugu Marx, uste dut. Ez denek. Gogoratzen bazarete, bi marxismo zebilen orduan hemen borrokan: bat humanista (mesprezuz eta tirriz deitzen zitzaion “humanista”), zientifikoa bestea (antihumanista). Komunismoaren problema frantses bat izaterik marxologiako problema orokor bat izatera etorria zen. Euskal Herria ere bazeuden joera batekoak zein bestekoak, izenak isildu egingo ditut hobe. R. Garate-k irakurketa humanista egiten digu noski. Althusser antihumanistaren hutsegite batzuk salatzen ditu (or. 119 adibidez), hau da, orriz-orri etsaia ehizatzen du eta, azkenean, bere irakurketaren zuzentasuna errotik justifikatzeko, Althusser-en interpretazioaren aurka,

begira nondik, Aristotele-rengan hartzen dizu zimentua: “Egia, hau da: Marx Aristoteles-en hildoari darraiola”. Orain badakigu non lotu diren San Toma eta Marx: humanismoan.

Tamala, humanismo tomista-marxista honen sentidoa, erdia bakarrik erakutsi zaigula. Beste erdia gustora ikusi izango genukeen bigarren partean. Akaso ez da berantegi oraindik.

2. Monografikoa

Iñurritza [Salvatore Mitxelena]. Unamuno ta Abendats, argialetxearen izen gabe, Baiona d/g. (1958).

Euskarazko gure kultur-etxeak, edo etxabolak, intelektualki badu desabantaila abantailatsu bat: eta da, gu etxe barruan bakarrik ezin kontenta gaitzkeela. Txikitxo da. Lizardirekin bakarrik ez dago geratzerik, Aleixandre behar da; edo, gazteagotan, Bécquer, deskuidatzen bazara Gabriel y Galán akaso.

Kultur-etxe denak dira munduan txikitxoak: euskarazkoa bezalaxe gaztelaniazkoa, frantses edo inglesa berak. Baina jeneralen horiek erraz egoten omen dira nasai beren luxuzko supazter elebakarretan. Ez bide dute sentitzen beren etxea ihes egin behar izateraino itogarri estua. Euskaldunok ezin dugu ez horrelaxe sentitu. Estua. Eragabekoa. Pobrea. Aspergarria. Baditu bere desabantailak (lanak eta nekeak, batez ere). Eraman lezake jatorriari zaputz egitera, zabal eta erosotasun bila. Ordea, bihoztoi hartuta, norbere buruaren etengabeko gairidipenera bortxatzen, akulatzen, kilikatzen, gozoki gomitatzen, laguntzen duen ateka pribilegiatua ere izan liteke. Kanporatzera behartzen duena. Pirata izatera (kultur itsasoetan). Hots, jabetasunaren zentzu nazionalista hori birrintzera betiko artean, ideietan, kulturalan, gizatasunean. Batez ere kulturak eta Estatuak uztartzeko, monopolizatu nahi izateko, joera estupiduaren estupiduari ohartzera: zeinek esan behar dit niri, Garcilaso de la Vega bat ezein espainolenago dela, nirea baino, nik neurea eginda badaukat? Poesia bat, musika bat

indibidualki “inorena” izatearen adiera, ez da maitatze, ezagutze, ikertze eta norberegantzearena besterik. Hau da, norbere gustuak eta aukerak oinarritzen du norentasuna. Aukera denak etxe barruan egin ditzadan artean, uste izan nezake, etxeko guztia niretzako dela. Nire kultura espainola bakarrik bada, esaterako, kultura espainola osorik nirea dela. Sofismari antzeman gabe. Kulturaren mundu natural guztia nire hauxe kontsidera nezake, besteak “arrotz” sentituz. Kultur gizon euskaldunak posibilitatea ere ukatuta dauka horretarako alde aurretik, autoengainu bakun erraz horretarako. Elebakarraren espejismoak bezala daude kulturbakarrarenak. Nire mintzairaren eta erabatean mintzairaren konfusioak. Itsutasunak. Kultur gizon euskalduna, haatik, inola ezin daiteke elebakarra izan, nahi-nahita ere, kulturbakarra eta etxebakarra: hango eta hemengo hizkuntzetan, kulturetan, hautatu beharko ditu obrak eta ereduak, dastatzeko, gozatzeko, ikasi eta beregantzeko, bere askatasuna eraikitzeko. Bada bera ere kultura batekoa (euskal kulturakoa), baina berak indibidualki anizkortasunean bakarrik izango du posible kultur gizona izatea bere baitan. Dante bezala, *nos autem cui mundus est patria*, munduko seme edozein, kulturatan ibiliko da nabigatzaile, denak bihurtuz ahal duela bere. Judu errantea izateko madarikazioa da destino libre baten bedeinkaziorik ederrena kulturaren.

Zertara dator orain hau dena? Salvatore Mitxelena-ren eta Unamuno-ren auzi horretaraxe justu.

Unamuno-k, euskalduntasunari uko eginez, uste zuen, espainolek berek baino hobeto ulertzen zuela berak Don Kixote. Kultura espainola bere baitanduz, espainolak baino —uste zuen berak— espainolago bihurtuz. Handik hara, ezagutzen dugu Salamankako Errotetaren jarrera euskarari buruz eta euskal kulturaren haren kontzeptua. Judu baldres errantea baino, *indiano* handikaria izatea hobetsi zuen. Halere Salvatore-k “euskal arima” rako errekuperatu nahiko du txit jaun espainol hori. Antzeko zerbait Koldo Mitxelena-k Pio Baroja-rekin egin nahi izan zuen,

haren “euskal balioak” aintzat hartuz (Unamuno, uste dut, ez zuen bereziki maite).

Horra: ez daukagu batere garbi gure egoera. Besteak arrazoi guziarekin itaun lezake: zergatik Unamuno “euskal arimaren” agerleago Kierkegaard baino? Zer da, ba, Unamuno-ren filosofia, kopia txar bat besterik? Eta zer da “euskal arima” hori? Koldo Mitxelena-k ere 1951n oraindik miramenduz inbokatzen zuen “eusko arima jatorra? (cfr. “Euskal literaturaren etorkizuna”). Beste batzuek ez dute problemarik izaten beren identitatearekin. Erabakita ematen zaie. Ez zaie, berek pentsatzeko, aukerarik ematen. Guretzat, guri ez bait zaigu ezer ematen erabakita, bai dena katramila-bihurrituta, izugarri konplexua da, nola definitu zer garen, zer den gure arima, geure identitatea zein erreferentzian ulertu. (Hain zuzen, ez “eskludenteak” garelako, baizik ia ezer ezin eskluditu dugulako). Makina bat saio eta gogoeta isurtarazi du arazoak! (Zer da euskal literatura, zein da abertzale, zein da euskaldun, etab.). Literatura guzti horretan, hain zuzen, ona ala txarra, historikoki eta literarioki garrantzizkoena, giltzarrizkoa beti, Salvatore-ren “enseiu edo nik al dakit ze demontre liteken zera auxe dugu, *Unamuno ta Abendats*.”

Saio honen irakurlea planteamendu zalantza gabe konplexu, nahasi batean kausituko da harrapatuta. Salvatore-k, beste batzuek Petrarca edo Marx maita lezaketen eran, Unamuno maite zuen. Harengan aurkitzen zituen adierazita bere kezka propioak, larriak, bidurrak, protestak, amorrazioak. Nola bera euskalduna zen, eta Unamuno hain “berea” zuen, Unamuno-k euskalduna behar zuen izan... (Marx-ek zergatik ez?). Bestalde, oinarri nolabait objektibo bat ere bazegoen kasu honetan, gogoeta modu hau entseiatzeko: Unamuno bilbotarra zen, euskotarra. Bere burua euskotar aitortzen setatua. (Baina sekula sortu izango ote zitzaion arazo hau Salvatore-ri, kasuan, higuin-higuin izan balio?). Barne-barnean, arrazoi subjektiboak, subjektibista gaitz eskergak eta itxuraz baino ez objektiboak, nahaspilatuta ibiliko dira denak.

Hau dena esan eta gero, esana dago, nola ez den

irakurri beharko saio hau. Alegia, kontzeptuen argitasunerako, zer den eta zer ez euskalduna, euskal kultura, Salbatore-k horixe nahi bazuen ere. Ez da saio analitiko bat. Borroka apasionatu bat da, Jakob gau osoan aingeruarekin bezala Iabbok-eko erreka-hibaian. Unamuno da Salbatore-ren aingeru borrokaria. Hustualdi grina-jario bat da eta, esango nuke, saioan gutxiena interesatzen dena, gaur bederen, Unamuno bera dela. (Badakigu orduan arrazoi apologetiko larri batzuk bazebiltzala tartean, orain bost axola zaizkigunak). Benetan artagarria, poetak saioan indarrez eta suharrez dramatizatu digun “euskal arima” hori da (Salbatore-k “Euskal Arima”, maiuskulaz eta pertsonalizatua), bere umeen gatazka artean, gerra galduaren azpian, fede arrakalatuaren oinazetan.

Denborek bezala, problemek beren historia izaten dute eta beren historiak izaten dituzte. Nolanahiko gorabeherak. Gero, problema batean, ez da alderdi teoriko intelektuala izaten beti interesanteena. Kasu honetantxe, arrazoipidearen doitasuna edo baino, niri gerra ondoaren islada iruditzen zait zinez baliotsua. Karraisia eta negarra. Urteetan Picassoren “Guernica”n ikusi duguna.

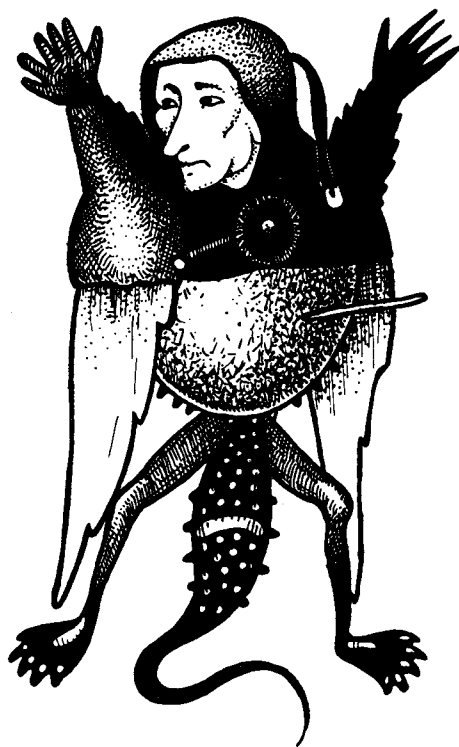
Liburuko gatazka haundia egiten duten gatazka txikietako bat, erlijioso-politiko, integrismoarekin da. Borroka hori, adaska gehiagorekin, seguruenik Salbatore-k bere buruarekin daramana (familiarekin, Elizarekin), giltzarrikoa da liburuan. Abertzaletasuna, kristautasuna, etab. ere integristak iruditzen zaizkio. Handik muskiltzen dira tema nagusiak: askatasuna eta tolerantzia, pluralismoa. Politikari edo politikero batzuek, oraintsu deskubritu bide dute beraiek hori. Euskal Herria, esaten digute, ez omen da abertzaleona bakarrik (zein inuxentek pentsatu ote du sekula hori?). Kontu egin beharra ei dago errealtateari, etab. Horiek Salbatore behintzat ez dute irakurri, inoiz euskaraz ezer irakurri baldin badute. Unamuno zergatik hautatu duen gaitzat, ari zaigu testu honetan azaltzen: “Euskal Herria abertzaleontxo ori bakarrik ez talako, gutxiago euskaltzaleontxo bakarrik, ez tare eliz gizonen ori bakarrik. Euskal Herri Egiatzkoa, egunotako ezur eta

mamizkoa, ez da zure edo nire utopiak nai lukena, baizik ezurmamizko jendeek, diran bezela dirala, osotzen dutena, guzcion artean kopurutzen duguna. Ona berriro. Gaurko Euskal Herri Osoa ez tugu zuk eta nik soilki ezurmamitzen, ez, integriste jauna; baizik abertzaleek eta karlistek, liberalek naiz komunistek, España zale naiz Prantzizaleek, katolikuek naiz bestelakoek, ondrauek naiz lapur likiskume eta beste barrabasek, baita oetxek ere zoritxarrez, baita gure artean ain gutxi eztiran pellokirtenek ere, euskera zaleek eta erderaz jarduleek, zuk bezala pentsatzen dutenek eta ez tuginok, guziok; ta beraz, guzcion artean, baita Unamunok ere noski, Unamuno gizajoak ere, bere alde”.

Hori alde bat. Kontua da tolerantziaz bakarrik ez dagoela herri hau zutitzerik. Indarra eta sua ere beharko da. Zintasuna, gogoa... Hor bai, hortxe: aukera bikaina ematen zion Unamuno-k Salbatore-ri Euskal Arimaren “bizi nahi” afana espresatzeko. Hura gaitzat hautatu izateko arrazoi ona. “Euskal Arima onen gaurko edo mendeterdi ontako ezinegona, kontentagaitza, marmarra ta maxia, negarjotzea, asalda aserrea, menderakaitza, bizi naia, agoni burruka, kontragite edo antagonia, etsipena ta etsieziña ta itxaropena, askatu leia, euskal miña ta arrandia, ‘ni ta ni’ a, bakartasuna, azibearra, jaundu gogoa, ezilkor gosea, norberatasuna, langilletasuna, laztasuna, zintzotasuna, erlijiotasuna... ta beste tasun kontaezinalen ispillu ta aitzindari berdiniik gabe eskubidez Unamuno(ri) deritzaidalako, mundua beteko ospean eta diztiran”.

Tolerantzia, pluralismoa, oso gauza politikak dira denak eta nik ez dut uste mundu guzti-guztia horien arras alde ez dagoela. Bakarrik, problemaren alde bat bakarrik da hori (idealekoa). Ongia pentsatzen denean, gaizkia asumitu beharra dago pentsamenduan. Bestela tranpa egiten da. Gaizkia edo negatiboa baztertu egiten bada, pentsatuko dira oso gauza politikak, ez dute ezertarako balio izango, propagandarako ez bada. Baina nola jokatu, orduan, “gaizki”arekin: tolerantzia?

Hor dago koxka: tolerantzia “unibertsa” posible bihurtzeko, eliminatu beharra dago “gaizki”aren

kontzeptua eta etorri beharra dago erlatibismora: dena berdin ongi-gaizki dago, berdin-berdin, ezer ez bestea baino sikieran hobeto ere. Filosofia hori, gaur itxuraz onartuena (predikatuena batipat bera da), onartezina zitzaien Unamuno-ri (ik. *Vida de Don Quijote y Sancho*: zerk ez duen Unamuno-ren beste erlatibismo bat ukatzen arrazoizko egiarekiko). Unamunismoaren oinarri-oinarrian dago “intolerantzia” hori. Hots, egian eta gezurrean firme sinestea. Konbatitzea. Ongian eta gaizkian sinestea. Draman bai eta ez komedian.

Unamuno-k belaskeriak ez zituen batere maite, Salvatore-k ez gehiago. Gerraondoetan, hau da, triunfo ondoetan, hastapen sozial berrietan, birrajuste eta ahokapen garaietan, ez dira inoiz faltatzen irabaztunen inguruan oportunistak, txaketeroak, arrimategiak, trepadoreak eta txirindulariak (hankekin zanpa behekoari, burumakur kilimusi goikoari). Orduan eta orain.

“Situazioko” jendeak, errealistak, esan ohi da, posibilistak. Horiekin zer: tolerantzia erakutsi behar ote da? Ez, hor “zintasun aserrea” eskatzen du Salvatore-k, “aserre santua” azotea *contra esto y aquello*, Unamuno autentikorik autentikoena. “Zintasun gordina... Galtzairu zindoaren zindoduna: autsi lenago, bigundo baño”. Nornahirekin eta zernahirekin eskatiman “gezur kukurruku jotzalle ta jozale guzien” aurka, martinkontra.

Zintasun hain errotikakoak Unamuno ez ote digu euskotar peto-petoa, Anti-Espainia baten sentidoan, bihurtuko? Espainola ez ote dugu beti berritsu, komediante, santu-zuritzat eduki, batetik; inkisitore beltz, dogmatikotzat bestetik? Zintasuna euskalduna da. (Geure ustez). Euskalduna gizona da. “Erdaldunari, idazten zuen Zaitegi-k, edozertan azala zaio gogoko: euskaldunari, ordea, barne-

muina. Geroztik, erdalduna axal-zale duzu; euskalduna, berriz, mami-zale”. Nolabait halaxe da, hortazi Unamuno zindoa da, ergo. Axaleko Unamuno espainolaren azpian, Salvatore-k zinezko Unamuno euskalduna argitu nahi du. Salvatore-ren interpretazioan, Unamuno-ren barne-barnean badago “isilpeko gizon” bat, barne-gizona (Unamuno-k berak aitortua poesian), axalgainekoaren sua eta indarra zena, erro-errotikako euskotar jatorra, ez espainola, ez katolikoa, ez beste ezer, euskal-agonikoa baizik. Unamuno-k berak mailegatzen zion konfirmazioa gutun-zati honetan: “Yo, lo confieso, no solo no soy latino de raza (como vasco que soy) sino que aunque con la mente procure comprender el latinismo, mi corazón lo rechaza”. Are zakarkiago beste pasarte batean: “Los vascos... sienten aversión, y también la siento yo, hacia casi todo lo que pasa en España por castizo y genuino”.

Baina, berririo itzulika: zintasunaz gain, erokeria ere behar da, denbora galduotan abertzale eta euskaltzale irauteko, ezta? Zer eroso dakarren ekarri esku-eskura pilota hor ere Salvatore-k, Unamunorekin dialektikan iharduteko (ik. 22. atala: “Arrazoi ala biotz?”): abertzaletasuna, euskaltzaletasuna ez dira Unamuno-k predikaturiko kixotetasuna besterik. “Erokeri edo erotasun orixe diagu, ain zuzen, gure aundia”.

Ez du merezi jarraitzea. Batera, bestera, gogartea zambiluka doa uholde indarrean. Saio-drama hau (hasiera batean “Aberriak min dit” izan behar zuen poema baterako pentsatua hitzaurre gisa) gerra ondoko giro lazarri kontradiktorioaren adierazpenik zintzoena eta bortitzena iruditzen zait. Kontradiktorioa bera ere. Zaparrada batean idatzia, bihotzaldi bati erantzunez gehiago, plan bati eta arrazoiketa bati baino. “Kapituluen izenburuak eurak, testua errezkan etenik gabe asi ta bukatu ondoren, tarteka sartuak daude”. Nik ez dakit saioaren buruan zilegi ote dugun Unamuno hori euskotar kontsideratzea, are “euskotarretan euskotarrena”, eta argitu ote dugun euskotarra izatea zer den. Ebidentea zera da: Euskal Salvatore-ri.

Gerraondoa ezagutzeko, oroz gain, “agonia”ren pilpira sentitzeko, ez dago Salvatore bezalakorik beste bat. Ez dakit, zergatik ez den ikertu.

Nola zen? “Del salón en el ángulo oscuro”. Bai, euskal autore askok egiten du inpresioa, betidanik musu batek esnatu behar duen eder-eder loakartua ez bada ere, Bécquer-en arpa xaharra bezalatsu dagoela zoko-bazterrean: “cuánta nota dormía en sus cuerdas”, iratzartuko dituen elurrezko eskuaren beti igurika. Salvatore-ren kasuan osoki balio du metafora musikalak. Berak alderatu zuen saio hau sinfonia batekin.

3. Sorta

Txillardegi, *Huntaz eta Hartaz*, Goiztiri, [Baiona 1965]

(“Azken heriotza dala-ta” saioaren inguruan)

“Bi gauzak betetzen du gogo harrimen eta begiramen beti berriz eta haundiagoz, zenbat eta maizago eta pausatukiago aritu hartaz gogoeta: zeru izarra nire gainean eta lege moralak nire barnean”. Txillardegi-k ezaguna zuen noski, *Arrazoimen Praktikoaren Kritika*-ko pasarte hori. Sonatua da. *Leturia*-ren hitzaurrean Mitxelena-k Txillardegi nola ezagutu zuen kontatzen du: “Sari-banaketa batean zen, eta saritutako batek etzuen oso ongi artzen norbaiten filosofia: Kant-ena ala existentzialistena zen, enaiz oroitzen”. Gero, hainbat kezka filosofiko irabiatuko duen eleberri horretan, protagonista, zeruari eta izadiari begira bakar egonzalea da (“neure buruarekiko kontuak garbitzeko”). Baina, atzera Kant-engana: bihotzidor eta sentimentu gabekotzat ikusi ohi den filosofo prusianoak, aspaldikoa zuen ideia hori, “kritikoa” bilakatu baino askoz lehenagokoa alegia. Erdaraz, baina oso politak dira-eta, mereziko du *Naturaren historia orokorra eta zeruaren teoria*-ko hasiera eta amaierako testuak aipatzea. “La fábrica del mundo —hasten da traktatu hori— nos produce un silencio asombroso por su inmensa grandeza y por la variedad y la belleza infinitas que por todas partes resplandecen en ella”. Ez da goi-behe inguratzen

gaituen maiestatezko haunditasunak, infinitotasunak, bihotzari egiten dion zauskada bakarrik: zeruaren miragarriak, golkoan emozioen bat eragitea baino gehiago, adimena zorabiatzen du, filosofiaren hasiera eritzi ohi zaion harridura intelektualez iharrausten du izpiritua, San Agustinek esateko, Aitorkizunak-etan, “guzien gain dagon betiko iakintasuna”ren agerkunde gisa.

Hain zuzen Aitorkizunak horretan ere, Ostia-ko “elkarrizketa zerutar” famatuan, San Agustin eta Monika-ren artean, arima nola naturaren kontenplazioan eta dialogoan Jainkoaganaino igotzen den, erakusten da. Ama-semeak Ostia-ko portuan daude, Italia-tik Afrika-ra pasatzeko asmoz. Leihotik baratzerara begira, jendeengandik urrun, bi biak solasean lotzen dira, “ema-amaro eta lengoak ântziz, geroari begira, egiaren aintzinean” (orduante konbertitu berria da San Agustin). Aitorkizunak-etan beste bi holako igoaldi mistiko badaude lehenago, Milano-n, guztiz halere burutzen ez direnak. Ostia-koa osoki kunplitzen da: “Mukulukiak oro maillaz mail erabilli genitun eta zerua bera ere, andik ixurten baitute beuren argia eguzki-illargi-izarrak. Gorago igotzen giñan oraiño gogorapenez eta itzez, eta Zuk egiñetaz arrituz, gure animetara iritxi giñan, eta areago (...). Zugurtasuna da ango bizia, auek oro Berak egin baititu, ziranak eta dirakenak. Bera, berriz, ez da egiten”.

Guztiaren gain eta iturri, zeruko izarrei soegileak, “betiko iakintasuna” atzematen du, “quien mira el gran concierto / de estos resplandores eternos, / su movimiento cierto, / sus pasos desiguales / y en proporción concorde tan iguales”.

Gorabide horren buruenean, ez dauka zergatik egon derrigor San Agustin-en Jainko biblikoak, sortzaileak. Egon liteke zerbait anonimoagoa, dezifraezinagoa, jainkotasun izengabea, eta halere berdin sublimea, *Judizioaren Kritika*-ko zentzuan, atziezina kontzeptuz, hunkipena ezezen, izua sortzen duena sentimenean, eta “ensanchamiento del espíritu bat, que siente capaz de saltar las barreras de la sensibilidad”, poza, beldurra, gure kaskartasunaren

mina eta haunditasunaren konfidentzia isila. Eta azkengabetasun guztiz ordenatu hori, lege-hari batetik: “Si la idea de toda esa perfección, Kantekin jarraitzeko, sólo conmueve nuestra imaginación, la inteligencia, por su parte, se deja arrastrar a otra clase de embeleso cuando contempla cómo tanta magnificencia, tanta grandeza fluyen de una sola regla general, con sujeción a un orden exacto y eterno. La fábrica planetaria del universo, en el que el sol, con su poderosa fuerza de atracción, hace que las esferas habitadas de su sistema, saliendo de los centros de sus círculos, giren en círculos eternos en torno a él, se halla formada totalmente... por la materia prima originariamente desplegada de toda la materia universal”. Izadiaren miraria.

Kant-ek, bere hazkuntza protestante pietistarekin, ezagutzen zuen, zeru izarrak salmoetan kreatzailearen ospea kantatzen omen duela. Baina irakurri diogun hori dena, Aristotele-ren obran aurkitu zuen zalantza gabe, sarrerako aipatu dugun esalditik hasita. Honen galdutako obrako Frg. 10 Raren arabera, “gizonen jainkoekiko ideiak iturri bikoitza du: arimako bizipenak eta izarren kontenplazioa” (cfr. W. Jaeger, *Perí Philosophías-en iruzkina*). Bizipenekin, trantze extatikoak eta profetikoak ulertu behar dira. Jainkoaren ideia herrietan zeru izagarren begiespenetik sortua delako usteak, Aristotele-ren gaztaroan Athenai inbaditu zuen “teologia” astral guztia dauka aurretik eta, gero, haren filosofian oinarri-oinarrizko doktrina izan da: “No es exagerado decir que la contemplación de los ‘dioses visibles’ ha representado, para Aristóteles, el papel de *cogito* de Descartes” (P. Aubenque). Luzatu gabe: hilargitik gorako zerua jainkozkoa zen harentzat, jainkozkoatasunaren azalpena eta froga. Izarrak, beraz, ustelezinezko materialiaz mamituak eta arima jainkozkoak ditugu, izaki goitar bizidunak, “de êtres animés qui ont une vie, et même une activité pratique [xede, jomuga: beren adimena dute hortaz], et tellement même qu’il faut les considérer comme des êtres beaucoup plus divins que l’homme” (O. Hamelin). “Gauza jainkozkoetan, atzeman egin daitezkeenak”,

dira izarrak (*Met.* 1026 a 17). Jainkozkotasunaren errebelazioa.

“Ay, levantad los ojos
a esta celestial eterna esfera!

.....

¿Es más que un breve punto
el bajo y torpe suelo, comparado
con ese gran trasunto,
do vive mejorado
lo que es, lo que será, lo que ha pasado?

Izarrak eta kreatzailea batzea, ez da derrigor horiek frogatzea eta ondorio logiko izatea bezala, kausa eta kausatu gisa, ulertu behar. A zerbaitek beste bat idarokitzea, ekartzea burura eta bihotzera, insinuatzea, estriktoki ez da ezer frogatzea. Mezu isil bat isurtzea da izpirituetara, gogoeta geldituta, izartegiaren kontenplazioan. Mendebalearen kultur iturri bietan —filosofiko grekoan eta bibliko judutarrean— lotu dira zerua eta jainkozkotasuna. Izarretan, ordea, ez logikaren bat, ezpada armonia zerutarraren musika gozo barea da, sentitu dena, tradizio horietan. Goazan aurrera tradizio filosofikoan.

Platon-en berezilariek ez dute azpimarratu gabe pasatzen, doktrina aristoteliko aipatuen jatorri orohar plantonikoa (*Eptinomis* idazkia, bere teologia astral guztiaz, pseudoplatonikoa balitz ere). Platon baitan, izan ere “los cuerpos celestes son en todas partes los representantes naturales o símbolos de lo que Christopher llama el elemento transcendente en la realidad externa” (E.R. Dodds). Historia luzea hori ere. Batetik, izartegia gure arimen sorterrria izatea dago: “cada alma es algo individual, cada una tiene su estrella, allí en ella tiene su patria (...). La contemplación del cielo estrellado llena el ánimo del hombre de una admiración siempre nueva y le infunde un anticipo de normas supratemporales” (J. Hirschberger). Hori bait da, bigarren dagoena: zeruetan (astronomia=matematika) zientzia zehatza ikasten dugu, uste soilaren gaindipena, ziurtasuna, hots, engainatu egin ohi gaituzten zentzuen eta inpresioen gainetik, jainkozko ezagutza, jakintza

eta jakinduria. Izarren artean etxeko dagoen jakinduria.

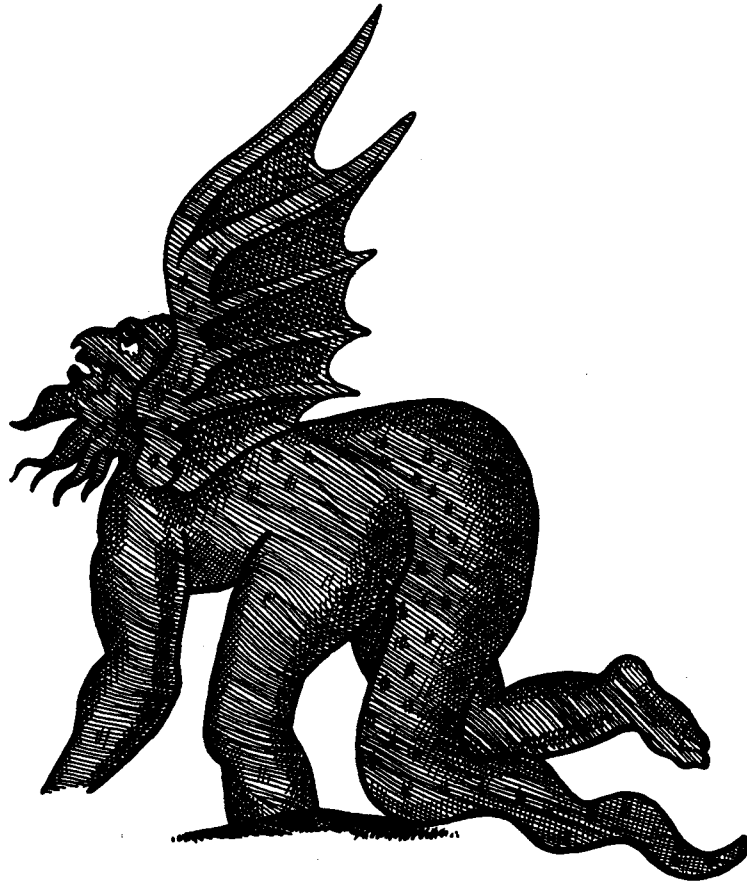
Adimena kolpatzen du zeruaren kontenplazioak, sentimentua adina. Platon eta Aristotele-gan bezalaxe da hori horrela Kant-engan, Txillardegirengan, ik. “Betikoaz agian” (*Egan* 1/2, 1958, 43-47. Artikulu horretan, Kant-en aurka, espazioaren objektibitate defendatzen da). “Gizonak ez dauka ententidzerik”, hori da zampakorra, ikaragarria, zeruaren kontenplazioan.

Zer esanik ez, Platon-ek ere aurrekoengandik edan du: pitagorikoengandik. Horientzat zerua zenbaki garbiko eta armoniazko fabrika perfektua zen: filosofoa, kosmo perfektu horren kontenplazaitzailea. Zerua kontenplazioan, filosofoak bere buruaren perfektzioa baitaratzen du, zenbakia eta armonia ezartzen du bere barnean. Gizona baitan horrela unibertsoaren ordenu fisikoak eta arimaren ordenu moralak bat egiten dute (F.M. Cornford). Mundu materialak eta izpiritualak.

Fray Luis de León-en “Noche serena” poeman mundu pitagoriko-platoniko hauxe dago espresatuta, puntuz puntu, ia kristautu ere gabe:

Morada de grandeza,
templo de claridad y hermosura,
el alma, que a tu alteza
nació, ¿qué desventura
la tiene en esta cárcel baja, oscura?

Aski. Zerua irakurri egiten da. Ikasi. Meditatu. Begiekin baino, izpirituekin. Bakoitzak bere kulturarekin eta kulturatik irakurtzen ditu izarrak. Begi grekoekin, grekoak. Erdi Aroak, begi kristau platonikoekin eta, Ernazimentua bitarteko, gure begiok eskola greko-kristau horretan eskolatu dira. Chartres-ko monje platonikoek zeruko esferen armonia jainkozkoa aditu dute gabe. Abraham Jainkoa ezagutzera nola iritsi zen izarrei begira gabe, deskubritzen du Eskoto Eriugenak, pitagorismoan eskolaturiko begiekin irakurritik Biblia. Zerua ikusiz, pozez eta sorterrri-miraz betetzen zaio bihotza Paris-en Hugo San Victor-koari. Mundua trazatu duen Arkitektoarekin lehian, haren

proporzioekin berekin eta neurriekin, eraiki dira katedraleak. “Ese orden [kreaziokoa] se halla aún de modo manifiesto en la armonía de las esferas celestiales. De ahí esa tendencia medieval, muy conocida para todo el lector de Dante, a conectar el reino de las estrellas con la morada celestial de los bienaventurados [izarrezko zerua gabea = hilondoko Jainkoaren zerua]. Esta misma tendencia explica el simbolismo aparentemente doble de la catedral, que es a la vez *modelo* del cosmos e imagen de la Ciudad Celestial. Cuando el arquitecto proyectaba su templo según las leyes de la proporción armónica, no sólo imitaba el orden del mundo visible, sino que transmitía también, en la medida en que le es posible al hombre, una indicación de la perfección del mundo venidero” (O. von Simson, *La catedral gótica*). Gabea, mundua tenplo bihurtzen da, dena ilun eta beiradura.

Ernazimentutik—Kusano, Bruno—zita klasiko

bat (Cornford, Guthrie) gogoratuko dut. Shakespeare-n *Venezia-ko Merkataria*-n Lorenzo-k esaten diona Jessica-ri:

Soft stillness and the night
 Become the touches of sweet harmony.
 Sit, Jessica: look how the floor of heaven
 Is thick inlaid with patines of bright gold:
 There's not the smallest orb which thou behold'st
 But in his motion like an angel sings,
 Still quiring to the young-eyed cherubins;
 Such harmony is in immortal souls”.

Zinez, irakurri, planteatu, gogoetatu, interpretatu egiten da zerua. Galdera infinito bat da. Kulturaz eta historiaz kargaturiko galdera. Zerua kontenplazten dugunean, hortaz, bi ganga begizatzen dugu buruaren gain altuan: bat fisikoa, izarrezkoa; bestea, kulturala.

Txillardegi-ren saioa zaila da. Itaun genezake

orain: zergatik da zaila Txillardegi-ren saioa?... Ageriko lehen arrazoi bat Txillardegi-k berak eman digu: gaiok ez dauden modan. Arrotzak dira, interes gabekoak. “Transistorerik gabe nor doa gaur mendira?”

Kultura orok sortzen du, edukitzen du barruan, bere inkultura. Oraingo gurea maiz salatu izan du Txillardegi-k saioan hala nobelan. Mendietako isiltasuna ezin duenak, nola jasango du isiltasun kosmikoa? Nola mediatu ahal izango du “azken heriotza”z?

Telebistaren eta imajinen gizartean bizi gara. Belarrikoa bezala, begietakoa dago isiltasuna. Eliza isil-isil askoetan, begietako zarata izugarriak eragin izan dit atzera: niretzat barrokoa izaten da askotan eskandaloso tarrapatari. Kaletar gizajoak “Sirio edo Arturo ikusi beharrean, farolak ikusten ditugu”. Eta adimeneko isiltasun bat dago. Sentimentuetakoa. Hau bait dago bortxatuen-bortxatuena gure kulturaren, gure intimitate guztia eta pertsona triskatuz, hustuz, alienatuz, suntsituz. Txillardegi-k egin izan duen kritikari jarraituz, egunotan Gil Bera-k sarkastikoki “kazet irakurlea”n tipifikatu du zarata-produktu moral eta intelektual modernoa. “Hau da kultura orokorraren jabe eta normaldu guzien eredu”. Ezin duena berak pentsatu. Pentsamendua eman egin behar zaio ganbelan. “Zer da, galdetzen dio Leturia-k bere buruari, bakardadetik iges-eragiten diguna? (Zer da, saldoan murgiltzera garamatzana ihesi?, galdetuko zukeen Gil Bera-k bere terminologian). Ta zer da bestetan bere billa zuzentzen gaituena? Geure baitarako mintzagaiak izatea; geure buruakin itzik gabeko jarduna izateko gogo”. Mintzagairik, esango zukeen Gil Bera-k ahapetik, ez izatea batere norberak barnean.

Badago, baina, drama bat, nik uste. “Saldo”ari uko egiten ahaleginda ere, ez da beti lortzen, presio sozial eta kultural masibotik aski liberatzea eta urruntzea. “Kazeta”tik salbatzen gara, baina liburuan amiltzeko. Kapitalismoaren aurka, lortzen dugu gizakiaren eta lan-ihardun pertsonalaren alde paratzea. Ereditu kultural kontsumisten aurka. Uniformazioaren aurka. Estatuaren eta modernaren

aurka. Elizaren aurka. Alderdien aurka. Eskolen eta historiaren aurka: tematzen gara diferentziaren alde. Hizkuntza herbal bat: gure diferentziatxo komunitarioa. Herri zarpil bat. Literatura ipurtargi bat. Geure kontzientzia sagarroitxo: diferentzia pertsonala. “Ez gara zaldunak” eta ez digu inporta. Hisiatzen gara hisiatu, hatzamar guztiekin, gure diferentzia tipion alde, ez gaitzen izan hurrupatuak, berdinkatuak, xahutuak, “normalduak” hitz batean. Hau “gizon normalaren aroa dugu”, ordea, eta diferentzia, hobea, tatxa, delito, bekatu ezezen, terea gaitza da, gaitza. Pena psikologikoa baino haboro, neke moralaz eta intelektualaz ari naiz. Egun batez nekatu eta nazkatu egiten zara beti protestatzeaz ere: dena eztabaidatu eskusatu justifikatu egin behar izateaz (“zer da, ba, euskalduna izatea?”, “zeinek dauka, ba, abertzaletasunaren metroa?”), mila aldiz eta beti alferrik ilargitxo bera errebindikatzeaz, arrazoi bera eman behar izateaz, igelarena egiteaz putzuan, erridikulua egiteaz, autobideaz eta presoez eta ikastolez eta autodeterminazioaz eta Nikaraguaz eta Palestinaz urduritzeaz, isekatua edo errukitua bakarrik izateaz. Gure mundutxoan, diferentziaren defentsak, pertsonala zein komunitarioa izan diferentzia, jasan ezinezko abarrots moral eta intelektual desesperagarria izanez bukatzen du. Ezin duzu eraman. Zure barrua irauli egiten da zeure aurka. Bake piska bat nahi duzu. Normaldu egin nahi duzu...

(Gainera, momentu batean, zaratarik haundiena zeure ondo-ondoan, diferentzia errebindikatzen ari diren horietzek ateratzen dute: denak infernura bidali nahi zenituzke).

Nora alendu? Isiltasun erraz komodo bat, norbere buruari atsegin emateko, sistemaren barruko oasietan aurkitzen da. Despolitizatu, profesional ona izan, “literatura bakarrik” egin, eztabaidak espektakulo gisa siloetik dastatu, independente egon. Orduan, posibilitate bat, bibliotekan anparatzea eta geure arduratxoetan olgatzea da. Pribilegiatu batzuentzat aurrikusia dagoen asiloa, “independentziaren” truke hain zuzen. Prezioa da.

Poesia libururen batean aurki lezake horrek, onenean ere, zeru izarra diztiraz. Ia seguru, ez du zirraraziko, Kant bezala.

Ez dakit nola interpretatu behar den, baina P. Perurena-ren apoak, ez bibliotekan (munduan ez dagoen neutraltasun intelektualan batetan), baina gabeko zeruaren azpian deskubritzen du bere burua behin eta berriro. Gauak bapatean harrapatu egiten du. Bere borrokan harrapatzen du. Bere ezbai laborri guztietan. Ez ihesi. Aldiz bai, desgizonaren munduari, bere zimarkunekin, kontraste haundiagoa egiteko.

Euskal literaturan badaude beste erretiratze batzuk munduko burrunbatik bakardadera eta kontenplazioara. Orixe-rena, adibidez. Polita litzateke konparazioak egitea. Txillardegi-ren bakardadea ez da independentzian errefuxiatzea, problemak hastantzea. Miseria guztiak zinez bizkarrean kargatuz da, aitzitik, Txillardegi-k nola nahi duen zeru izarraren kontenplazioa. Baina existentziaren azken zentzuaren larriz eta laborriz nahi du izartegira begiak altxatu: guztiaren aurrean ezerezaren ideiarekin konfrontatzeko. Heriotza Osoaren ideiarekin. "Aizearen hosto segaillen erara dardaratzen gera hutsaren hutsean".

Zeruaren kontenplazioan, paradoxalki, Txillardegi-ri argitzen zaiona, ez da izango jainkotasuna, gizatasuna baizik. Progresoak, teknikak, ekonomiak, ez dute salbatzen gizona. Okerrago: ez digute erantzuten, zer den gizona. Ez dute ikusten ere. Baina, bestalde, gizonaren defentsak, diferentziaren aldezenak eta nortasunaren hazkuntzak, borroka euskaltzaleak, abertzaleak, iraultzaileak, libertariak, diren bezain garrantzizkoak izanik, sentido erlatibo bat dute, ez dira absolutuak, kanpoko eta kaleko gizonaz komunitariak ari dira, barnekoak, eta ez dute haizu itotzea gure baitako guztion arima platoniko bakar, indibidual antsiatia. Izarrei begira durduzaturik airean geratzen dena. Gizatasuna ez da ahitzen gizonaren gizarteko joanetorrietan. "Jaiak bai, borroka ere bai", esaten da: Txillardegi-k, "borroka bai, izarren kontenplazioa ere bai", gehituko luke.

Borrokak borroka eta progresoak progreso, gizonaren neurria ez bait dute ekintzaileek erakusten: kontenplatiboek. Arrazioa da, kontenplatiboa dela —Buda, Unamuno, existentzialismoa, kristautasuna— bere ezerezari begiekin begiratu eta ohartzen ausartu den gizona. Egiatzko gizona. "Teilhard-en goi-argia, Buda-rena bezala, gizon sakon guziena bezala, Ezerezaren amilburu izugarrietan sortu zan. —Heriotza Osoa, Ezereza, 'Omega': horra hor gizontasunaren neurria. Eta horra hor Teilhard, gizontasunak ematen duen izu zirraragarria guri sendiarazten. Horra hor neurria: horra hor gizon bat".

Salbatore-k, Txillardegi-k, existentzialismoaren ildoan garatu dute gerraondoko lehen gogoeta euskal saioan. (Kierkegaard, Unamuno, Sartre-ren izenak ez dira falta saio honetan). Salbatore-ren "zer da euskalarima" eta Txillardegi-ren "zer da gizona" ren artean sintonia biribila dago. Biek, eraskin oro kendu, arazoa bere izatetasun gorrian planteatu nahi lukete. Akzidental guztia soildu. Baina horrela harrapatutako pertsona, biluztua geratzen da, mehatxatua, salatua kausitzen da bere ahulerietan, zeru izarratuaren azpian esaterako, inkisiozio pertsonal, existentzial baten izualduraz eta noraezean (kafka gogoratzen du). Ez ote dago kontenplazio bakezkoagorik? Txillardegi-ren saioa zaila da, exigitzen duen jarrera kontenplatiboa (kasik mistikoa) zaila delako duda gabe denboratortan. ("Gizona 'homo oeconomicus' billakatu da, eta batzuetan gure gizatasunaz lotsarazi nahi gaituela dirudi"). Baina, gehiago, kontenplazio guztiz agresiboa desarroilatzen duelako gero, konpondiorik ezertan bilatu gabe. Borroka sozialak ez ote du deus balio? Justizia pittin bat gehixeagok ez ote du merezi? Galdera horiei saioak ez die jaramonik egingo. Bere gaiarekin bakarrik dago absorbituta: "begira galaxiak, eta galaxiazko galaxiak: gizona ezer ez da, mundua ez da ezer".

Zailtasunaren beste arrazoi bat Txillardegi-ren saioan, honen planteatzeko moldea da: saio bat beste baten gainean da, hasteko. (Edo beste baten aitzakiaz: "berriz irakurri dut Teilhard de

Chardin-en *L'Esprit de la Matière* saiakera ttipi mamitsua”, dira lehen hitzak). Gero, Txillardegik muntatu duen pentsamendu desberdinen arteko elkarrizketa edo dialektika da, bera erdi-ikusle, erdi-epaile, erdi-galdu dabilela itxuraz. Aurrenik bi zientifiko: Teilhard sinestuna, Rostand sineskabea. Fedearen eta zientziaren arazoa jartzen zaigu. (1958an fedearen alde ebazten zen, hemen ez. Cfr. *Betikoaz agian*: “Jauzi egin behar, ikusi ez arren siñistu egin behar”). Zientzia filosofiarekin eztabaidatzen da hurrengo: Kierkegaard, Unamuno, etab. plazaratzen dira. Teilhard hirurak batera izaki, zientifikoa, filosofoa, fededuna, maila berri batean birgogartzen da Omega teilhardianoaren zentzua. Ordea, hipotesi edo posibilitate zientifikoa bera baino gehiago, gizonaren sentimentuak ari bait gara ulertu nahiz, horien deskribapenera itzultzen gara:

“Nork ez du gauez, noiz edo behin, izartegiko illunari so jarririk, Teilhard *olerkariak* horren egiazki azaldu digun bakardade-txorabio hori senditu? (azpim. nirea). Pilloturik gabe dirudienez, nora ari da gure Lurraren untzia? Nora ari da mendeetan zehar, oten gabe itzulika eta jiraka Lurraren egazkin borobil hau? Eguzkiaren ingurutik zertarako? Eguzkia ere jiratzen eta aldatzen da zeruan. Dana itzulikatzen da; baiña ezer ez doa iñorat. Zabalaren hestua!

Horrela gizonak zerua miresten duenean, Sartre-ren esaera gogorak larriturik begiratzen du: beharbada “zerua hutsik dago”. Eta asaldatu egiten da. Kosmoa mirestean, betidanik (ikus Pascal-en hitz ederrak, esate baterako) izialdura darraio miresteari. Izialdura datxeko, hobeki mintzatzeko. Pakea eta asaldua alkarrekin datoz Izartegiko ixiltasunetik”.

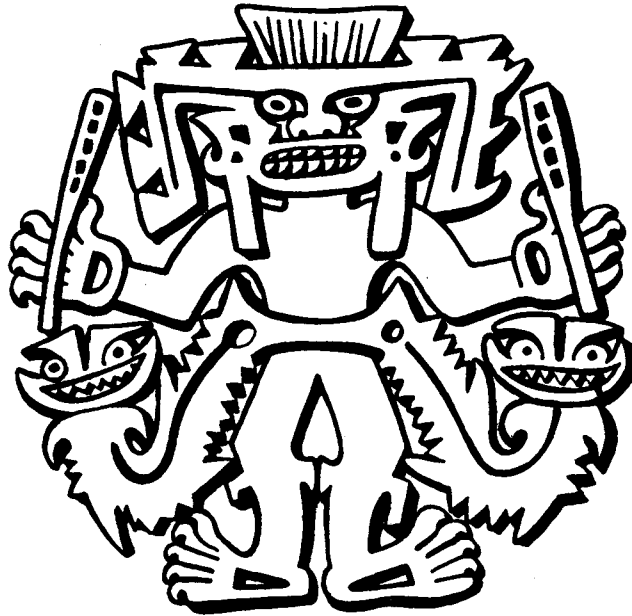
Bake-asaldu nahasketa hori behin-behinekoa da: meditazioak aurrera jarraituko du, eztabaida maila erlijioso edo mistiko batera sartuz.

Huntaz eta Hartaz-ko saio multzo baten giroa horixe da: mistiko erlijioso existentziala. Txillardegik, zeruaren kontenplazioa “arazo” intelektual bezala, tradizio barruan planteatzen du, ikusi dugunez. Ez Platon-ekin eta Aristotele-rekin,

noski: oraingo filosofiarekin ezbaian (Berdiaeff, Simone de Beauvoir, gorago izendatuak), oraingo zientziarekin (Rostand, Jeans). Ez da, ordea, planteatzen, gorabehera teoriko-espekulatibo soil gisa, existentzial-angustiazko edo, bokaziozko legez baizik: bizitzaren eta munduaren eta mendeen sentido azkenekoaren itaun larria bezala. Zer ari da mundua? Nora doa dena?

Galdera horiek bizten ditu golkoan gau izarratuak. “Zerua egunez zoragarria bada ere, are zoragarriagoa da gauez eskerki. Gizonagan gertatzen dan bezala, illunbean nabarmentzen da bereziki aren sakontasun zirrargarria. Argirik ezak sakonago biurtzen du dena”. Gaua sakontasuna da. Isiltasuna da. Txillardegik aspaldikoa du existentziaren bere meditazioan gauaren motiboa. “Atsegin zait oso zeruari so egotea”, “zoratu egiten nau gau izartsuak” (1958). Modernitatearen kritikarekin bat ohi doa joan aitortza hori. Alegia, orain jendea transistorekin doala mendira (ala eskupetarekin). Edo batere ez doa mendira: hots, naturarekin ez du harreman pertsonalik batere. “Leen, gure asabak mendi-mendian lurra goldatzen eta ardiak larratzen ari zirelarik, maiz ikusten zuten zerua. Berau beren eguneroko munduan zegoen.— Gaur, ordea, noizean bein bakarrik so-egin dezakegu goruntz, ezerk gu galerazi gabe beintzat. Onegatik, gure erri zatar auek gu illunik gabe uztean (ezpaitago kalean egiazko gaurik) illunbetik alde eragin digute, eta gauez bakarrik senti ditekean sakontasun lazgarri ori kendu. — Gure antziñekoak, Naturelezarekin bizi izan ziranak, adiskidetzat zeukaten ixiltasun osoa. Gau izartsua zan askotan beren bide-laguna, eta goietako leizea etzitzaien arrotz. — Guri, berriz, kaletar gizajooi, arrigarriegi zaigu gauaren izkuntza soñugabea”.

Txillardegik ez da bera Santimamine-ko norbait. Donostia-ko kalemuke bat da. Esan nahi dut, ez du jostatzen fikzioetara, zibilizazioaren kritiko askoren eran (“zibilizazio hau zirtzila da: besteok bezalakoa ez naizen honek, esaten dizuet”). Zerua Txillardegirentzat ere mediatizatua dago hirian, modernian. “Argatik, aal dezakedanean, astronomiari buruzko

liburuak irakurri ohi ditut, edo zeruko fotoak poliki ausnartu”. Guk engoiti ez dugu zerua begietan liburu gabe ikusi ahal. Desengainatu izan ditut Kant-en entusiasta batzuk, bapatean ohartuz —ia lirikoa dirudi, bestela, haren “bi gauzak betetzen du” horrek—, “barka, ohartuz alegia, hotz-hotz, beharbada deskortesia apur batez, Newton-en zeru infinito matematikoa da zeru hori, ez inpresio poetikoren batekoa”. Filosofo prusiar bat izan zen Kant hori: ez poeta erromantiko suabiar bat.

“Azken heriotzaz” artegatasuna, zerua liburuzko begiz meditatuz bakarrik da posible. Ez da zeru goia mugigabeki, harkor, arima isil geldiz kontenplatze natural eta primitibo baten ondorioa, baina zeruari oldartze moderno batena. Ez da, zeru haundiak esaten diola kontenplatzaileari, entropia legearen arabera unibertso guztia noizpait azkenbetiko itzalia izanen dela: baizik ideia horrekin buruan kontenplatzen duela Txillardegik zerua, bere ideia

horren berezko urragarria izartegiak urragarriago sentiarazten diola. Kosmoaren Azken Heriotza, Heriotza Osoa, materia ororen hilgortzea, Omega bezalaxe, materiaren guztizko gaindipena izpirituan, kontzeptu teorikoak dira (metaforak), esperientzia posibletik landa. Eta kontzeptu alternatibo horien arrazoizkotasunaz da, gainera, galdegiten zaiona zeruari. Hots, norbere buruari, zeruaren kontenplazioan. Arrazoizkotasun arazo bat da.

Baina azken sentidoaren azken erantzun ziurrik ez bait da. Hobe, azken erantzun desberdinak ametitzen bait dira. Bi kontrario posible fedearena (“positiboa”) eta zientziarena (negatiboa) izan litezke. Fedezko erantzun “positiboan” berean, posibilitate bi kabitzen da berriro: itxaropenezkoa ala erabateko etsipenezkoa. Itxaropenezkoa Teilhard-ena da: mendebalekoa, kristaua, mundu galkor honen haraindi soluzio galezin bat itxaro duena. Munduak badu irtenbiderik, heriotzaz

haruntz, bere bestaldean, eta da materiaren gaindipena izpirituan, Jainkoa baitan. Puntu honetantxe ekiten dio *Azken heriotza dala-ta* saioak: “Ni oso Teilhard-zale naiz: Teilhard da azken itzaropena”. Baina itzaropenik ba al da?

Problema bat bait dago (eta saioa modu benetan bihurri batean eramango da aurrera): “gizonaren egarria Absolutu egitea da” salbazio aitortza hori. Zer arrazoi dago horretarako? Nahi izatea nahi izatea nahi izatea nahi... (“quiero quererlo”). Teilhard-ek esku ematen dio Unamuno-ri. “Si del todo morimos todos, ¿para qué todo?” Unamuno-ri heriotza pertsonala zaio ezinezkoa onartu (“entonces no es nuestro trabajado linaje humano más que una fatídica procesión de fantasmas, que van de la nada a la nada”), eta hilezkortasunaren soluzioa “asmatu” du. Teilhard-ek mundu hil-beharrari Omega-ren soluzioa asmatu dio... Bion aurka, horregatino, arrazoimena dago, zientzia. “Noizpait dana egongo bide da ixillik, dana illunpetan galdurik; ikuslerik gabe dana Ezerezaren pare billakaturik”. Badirudi, beraz, mendebaleak eraiki zientziari ez zaiola egoki mendebaleak asmatu filosofia. Hau, konpentsazio bat gehiago dela, korrespondentzia baino. Ekialdeko filosofia ez ote legoke azken funtsean zientzia ilusio gabe horri ahokatuago?

Baditugu, hortaz, hiru plegu behinzat, unibertsoarekiko. Zientziarena, sentidoa bost axola zaiona, utzirik orain: zein jarreraz, barnez, kontenplatu gure kulturaren oskarbia? Non gaude justu-justu? Kontsideratu ahal ote gindezke Teilhard-en kultura baikorrekoak?... Zer da, zeruak ez dakit zer esaten edo sentiarazten digulako hori? Arazo honek, Txillardegiri mendebaleko tradizio guztia auzitaratzeko balioko dio, erlijiosoa zein filosofikoa.

Zeruaren kontenplazioak Platon-entzat sorterrimina eta urduria sortzen zituen ariman. (Fray Luis-en “cuando contemplo el cielo / de innumerables luces adornado / ... el amor y la pena / despiertan en mi pecho un ansia ardiente”). Platon-en euskarazko kristautzaile Zaitegi-ri (“Baserriko illunabarra”) berdintsu: “Nire baitan ikara goramñiak pil-pil/

oraiñaldi laburrak Ezilkorra du urbil”. Epikurorentzat zeruak “la serenidad de ánimo y la sólida certidumbre” eragin behar lituzke: larria eta antsia antifilosofikoak dira. Ez dago ezer, giza izpituaren aztoragarri, beldugarri. Kant-entzat, *Judizioaren Kritika*-n, gure izpitu bikaintasuna aurkiaraz diezaguke. (Honentzat ere “el sentimiento de lo sublime es un sentimiento de dolor... y es, al mismo tiempo, un placer”). Izan ere, mugagabeko zeruetan ikusi uste badugu ere (“la inmensa multitud de semejantes sistemas de la vía láctea, bajo el nombre de nebulosas, las cuales a su vez forman entre sí un sistema semejante”), ez han, egiazko sublimitatea gure izpituaren barnetasunean deskubritzen da, ongi meditatuz gero: “la verdadera sublimidad debe buscarse sólo en el espíritu”. Ezteustu eta zanpatu orde, hanpatu. Ez gure pittintasuna sentiarazi, baizik paregabeko gure duintasuna errebelatzen digu zeruaren kontenplazioak. Kant-en *Naturaren historia orokorra eta zeruaren teoria* esaldiokin amaitzen da: “Cuando nuestro ánimo se ha llenado de tales reflexiones, el espectáculo de un cielo estrellado en una noche serena nos infunde una especie de gozo que sólo las almas nobles pueden sentir (...). Y si entre las criaturas pensantes de este planeta existen seres lo suficientemente viles para encademarse a la esclavitud de la vanidad a pesar de todas las tentaciones con que un objeto tan grandioso puede llamar a su pecho, ¡cuán venturoso, por otro lado, al ver abrirse ante él, bajo las condiciones más aceptables, un camino por el que puede llegarse a una dicha y a una altura infinitamente superiores a las ventajas que en cualquier objeto del mundo pueda crear la más ventajosa organización de la naturaleza!”. Mundu bat, zeru guzti horiek baino ederragoa, beteginago eta armoniazkoagoa, eraiki lezake gizonak, bere barruko haunditasuna ezagutzen eta jarraitzen badu. Horra Kant zeru goiaren kontenplazioan: mundu materialaren armonia diztiratsuan, mundu moral hainbat armonia ederragoko baten posibilitatea deskubritzen.

Pascal-en tradizioa da, ezteusean ere

haunditasunak deskubritzea gizonari (kainabera xoil bat, baina pentsatzeko dohatua). Orixe ere, “Berraondoko Meza”n, “eginak oro” kontenplatu, haundiagotuta sentitzen da, unibertsoaren erpin eta jomuga: “ez naute zenbait bezala /lotsaz berdutzen, /andiago dut ahala”. Gaiaren ikerketan ahal litzateke jarraitu autore gehiagotan.

Aitzitik, “indutarrak gu baiño apalago dira”, murmurikatuko luke Txillardegik ahapetik.

Txillardegi-rogen tradizio mendebaldarraren haria etenda aurkitzen da. Baikortasuna ukatuta ez dago zuzenki (Schopenhauer edo Mirande-rogen dagoen moduan), baina ez du jarraipenik ere aurkitzen aurrera. Lausotu egin da, galdu, posibilitate bihurtu, ezin da positiboki aitortu. Hori da kontua hain zuzen: fedea, aitortzatik, hipotesitara dago etorrita, posibilitatetara. Fedea, fedea ez bestek berma lezake gaurko kulturean, “arrokeriak ez bestek ezin arto gaitzakeen” eran, zeru izarraren ikuskaria baitan.

Prozesuko bi momentuak polita da ohartzera. 1958: zeruaren mirabiliak nire katramila eta kezka oro itzaltzen du, “ezpaitago zerua bezelakorik gizonaren arima lasaitzeko”. Baina nola itzali kezka, nola sosegutu? Barregarria dela erakutsiz gizontxo, bere ahalegintxo eta amorrutxoekin, bere eskenategitxoan: “Zer ari gera ba emen, gizajook, kako-makoetan? Zer da munduan gure biziera? Zer ajola, irakurle, zu ta ni biok gure Galaxiari? (...). Eta, izan ere, zer da gure Galaxia ori?... Dozenaka daude gurea bezalako galaxiak, millaka obe, multzo ikaragarritan alkaturik; eta galaxia-multzo auetxek ere, berebat, multzoen multzotan”.

Izarigabeko erraldoitasun horrek barnea bakeatzen badigu, bakeatu, Txillardegi-rentzat “etsipenezko pakea da, nunbait, pake etsia, alegia, federik ez duan orrekiko: ain da mundua eskerga, larria, baztergabea eta asma-eziña. Sifistunarekiko, ordea, eusle eta pozgarri”. Sinestunaren jarrera ezagutua dago, hortakoz, posibilitate bezala. Baina “biontzako deuseztatzalle” dela kosmoaren ikuskaria, bait da hurrengo et azkeneko perpausa, fedea posibilitateak (bere euskarri eta

pozgarritasunekin), *kultura honetan*, jadanik leku zinez bizi errealik ez duela, hautematen da. Zerua ikuskaria poz eta kontsolazio edo itxaropen elementurik ez du inon erakutsiko artikulu guztian. Fedeari eusten dion gauza bakarra, mundu honen irrealtasuna eta hutsala izan liteke, izatekotan. (Hots, ez mundu honen bikainak, baizik fiskeria ematen dio bide fedeari: mundua fits eta gu fiskeria, ordea, zerk justifikatu fede horretan espresatzen den itxaropena?). Kristautasuna, kulturako elementu bizia izatek, oroipen historiko beneratu bat bilakatu da, bera onenean ere kezkarria, erantzuna baino inolako kezkena.

“Betikoaz agian” saioaren amai-aldera, “beti ixildu da Jainkoa”, esaten da: eta “beti zerua isilik dago” ulertu behar da. Erantzunik ez dago zeruan, nola bertan aurretik norberak ipini ez duen behintzat. Zerua hustu egin da.

Hurrengo urratsean, *Huntaz eta Hartaz-en*, posibilitate desberdinak analitikoki pisatu eta gero (zientziaren desinteresa, optimismo kristau, etsipen budista), azkenean erantzuna zein izan, arduragabekotsu dirudi. Tonua ere bestelakoa da. Azken heriotzaz meditazioan, zeruan ez da oinarrikoki Jainkoa bilatzen, baina zer den gizona egiaz, lasapenaren kapituluan, kristautasunaren lekuan, budismoak hartzen du interesa. Buda “ezer funtsezkorik ez dagoela jakiteak, pakez betetzen du; ez asalduz, gu bezala”. Kultur-ereduen funts-funtseko arazoa jo dugu: Europa ala Asia? Zein filosofiarekin afrontatu mundua?

Buka dezagun: planteamenduaren maratila erakutsita daude. Txillardegi-ren konklusioa antikantianoa dugu: “Entzun dezagun gau ixillaren ixilla; argi gaitzan Izartegiko illunak (...) Gizadia bakarrik dago, ondar-ale ezdeus bati heriosuhar atxikirik...” Ez goaz inora. Dena isiltasuna da, inguru azkengabea. Dena komedia, gu. Teatro txiki batean, ordu txiki batzuk, harropuztuta: besterik ez gabiltza. Urte batzueko geroago Xabier Lete-ren kanta batean kantatzen zen, Jainkoa bere zeruan isilik omen zegoela.